

A munkatársadalom vége?

Török Emőke (2014): *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.

Havrancsik Dániel

hadoaab@caesar.elte.hu

Beérkezés: 2015. 02. 18.

Elfogadás: 2015. 03. 15.

Szokás egy recenziót azzal kezdeni, hogy megállapítjuk a bírált munka hiánypótló voltát. Az alább szemrevételezett könyv szerzőjének érdemeit nem kisebbíti, hogy eredményeit egy olyan szakterületen bocsátja közre, ahol az utóbbi években az érdeklődés üdvös megélénkülését tapasztalhattuk. A munka kérdéskörével kapcsolatos újabb keletű szociológiai vonatkozású magyar nyelvű irodalom számbavételével maga is megemlékezik erről a fejleményről. A *Café Babel*, az *Esély*, a *Fordulat* és a *Replika* egyes tematikus számai, valamint Csoba Judit és Kuczai Tibor ugyancsak az alább bemutatott kötet kiadója által megjelentetett két könyve¹ mellől mindaddig azonban hiányzott egy olyan monográfia, amely tágabb társadalomelméleti keretbe ágyazva mutatta volna be *munka és társadalom* összefüggéseit. Ez az a hiány, melynek pótlását Török Emőke elvégezte. A *Munka és társadalom* című kötet, mely lényegileg a 2012-ben megvédett doktori disszertációjának némileg átszerkesztett és az eredetinel frissebb adatokat is felhasználó változata, nem afféle nagyszabású szintézis, mely összegyűjti és közös keretbe helyezi a munka kérdésköréhez kapcsolódó megszámlálhatatlan mennyiségű szociológiailag releváns vonatkozást, hanem olyan alapozó munka, amely elméleti tájékozódási pontokat kínál a munkával kapcsolatos szűkebb látókörű kutatások és az átfogóbb társadalomelméleti érdeklődés számára. Mégsem csupán az általános tájékozódást orientáló bevezető jellegű műről vagy a munkafogalom jelentéstörténetének áttekintéséről beszélünk, amint arra az alcím – *A munka jelentésváltozásai a bérmunkán innen és túl* – félrevezetően utal. Török Emőke ugyanis mindezek mellett kísérletet tesz egy elméletileg és elmélettörténetileg jól megalapozott, egyes pontokon – kvantitatív és kvalitatív eszközökkel is operáló – empirikus kutatásokkal alátámasztott önálló álláspont kialakítására abban a kérdésben, hogy miként kell értékelnünk a munka és a foglalkoztatás területén az

1 *Café Babel* (2008/56–57); *Esély* (2010/5); *Fordulat* (2012/3); *Replika* (2009/68); Csoba (2010); Kuczai (2011).

utóbbi évtizedekben kibontakozó, jelentős társadalmi strukturális átalakulásokkal párhuzamosan jelentkező szembeszökő változásokat. Diagnózisa, melynek hatókörre átlépi a szűken vett munka világát, nem osztozik az általa bemutatott és meggyőzően bírált, a munka jelentőségének csökkenését vizionáló teoretikusok időnként egyenesen forradalmi optimizmusában.

*

A munkával összefüggésben jelentkező, legkésőbb az 1980-as évek óta töretlenül tartó, nagy horderejű változások – úgymint a munkanélküliség általánossá és természetessé válása, a megszokott munkaformák átalakulása, vagy a posztindusztriális társadalmakat jellemző strukturális átrendeződés– kérdéssé tették a foglalkozásszerűen végzett pénzkereső munka szerepének elsődlegességét a társadalmi berendezkedés és az individuális szociális és identitásviszonyok alakításában. A társadalomtudományok területén ezzel párhuzamosan olyan, a munkának kevesebb jelentőséget tulajdonító alternatív elképzelések jelentkeztek, melyek például a szabadidő társadalma vagy az élménytársadalom koncepcióit propagálják a munkatársadalom fogalmával szemben, vagy egyenesen a munkatársadalom végét hirdetik. Török Emőke célja, hogy felmérje a változások horderejét, és így eldöntse, jogos-e a munkatársadalom végéről beszélnünk. A munkafogalom jelentéstörténetének rekonstrukcióját és a munkatársadalom lehetséges végéről kibontakozó diskurzus irodalmának áttekintését a tisztán akadémiai szempontok mellett az is indokoltá teszi, hogy a bérmunka társadalmára jellemző berendezkedés felbomlása nem kevésbé jelentős társadalmi problémákkal áll szoros összefüggésben, mint például a munkanélküliség, és az elterjedésével párhuzamosan megjelenő új kirekesztődési tendenciák, a kisebbségek és a bevándorlók helyzete által felvetett kérdések, a nemek társadalmi szerepeivel kapcsolatban felmerülő kérdések, és még sorolhatnánk.

A fogalmak jelentőségével számoló szemlélet és a pontos fogalmiság használatára való törekvés az egész művet végigkíséri. A könyv elején, a munka különböző meghatározásainak összevetésénél olvashatjuk:

Mintha két szálon futna a történet. Egyfelől van a hétköznapi szóhasználat, amely a munkát lényegében véve a fizetett munkával azonosítja. Másfelől, amikor tudományos értelemben definiálni próbáljuk a munkát, eltűnik ez a kulturális alapértelmezés: a célirányossággal, a tudatossággal, a szükségletkielégítéssel és az erőfeszítéssel határozzuk meg elsősorban a munkának nevezett emberi tevékenységet. Közben azonban a szociológiai irodalom széles köre is magától értetődően használja a „hétköznapi” értelmezést: Amikor arról van szó, hogy valakinek van vagy nincs munkája, dolgozik-e, milyen a munkához való viszonya, vagy például munkaattitűdöket elemez – akkor ezek „természetesen” a fizetett munkára vonatkoznak. A kétfajta megközelítés összekapcsolásának éppen a munka jelenlegi átalakulásának vizsgálatában lenne jelentősége (22.old.).

Mielőtt „A munka cselekvéseméleti megközelítésben” című fejezetben megfogalmazná saját munkafogalmát, a szerző történetileg tekinti át a pillanatnyilag is átalakulásukat élő társadalmak munkafelfogásának kialakulását. A munka jelentés-történetét taglaló fejezetben részletesen bemutatja azt a folyamatot, melynek során a munka fogalma függetlenedik a fizikai erő kifejtésévé váló értelmezéstől, megváltozik az antikvitásban a fogalmat kísérő negatív konnotációktól, majd a középkori kereszténység áttételén keresztül az újkor protestantizmusa és felemelkedő polgársága nyomán kialakul a modern ipari társadalmak munkafogalmának prototípusa.

Némiképp leegyszerűsítően tehát úgy fogalmazhatunk, hogy a reformáció hivatásgondolata megszabadította a munkát attól a megvetéstől, ami gyakorlatilag az egész ókor és középkor folyamán sújtotta, a kezdődő természettudományos fejlődés légkörében pedig kifejezetten pozitív, és most már nagyon is evilági értelmezést kapott. A korábbi, egyértelműen negatív konnotációk (alávetettség, szegénység, fáradság, kín, szükség, isteni büntetés) helyett a munka egyre inkább úgy jelent meg a 17. század – majd még határozottabban a 18. század, főleg a francia felvilágosodás – felfogásában, mint az az eszköz, amelynek segítségével az ember megvalósítja a tudomány által megnyitott lehetőségeket, legyőzi a természetet, kibontakoztatja képességeit, értéket, gazdagságot hoz létre, és mindezekkel polgári státuszt alapoz meg. Az, hogy munkával elérhető lenne a gazdagság, a jólét, vagy – *horribile dictu* – a dicsőség, a tekintély, korábban fel sem merülhetett (43.old.).

A reformáció hatását bemutató pontos Weber-értelmezés és a polgárság szerepének ismertetése után a munka kérdésének Adam Smith, Ricardo, majd Marx munkásságában való előtérbe kerüléséről olvashatunk.

A munkatársadalmat a munkaként értelmezett tevékenységek központi jelentősége jellemzi: „(...) *a születő bérmunkás társadalom lényege: hogy a végzett munka tartalmától függetlenül, formálisan azonos megítélés alá esik minden bérmunkaviszony, és ennek a bérmunkaviszonynak a megléte önmagában jogosultságokat alapoz meg* (45.old. – kiemelés az eredetiben). A modern ipari társadalmakban a munka mint interiorizált kötelesség és mint gazdasági kényszer játszik fontos szerepet a személyes egzisztencia számára. Ezek mellett a későbbi változások során egyre fokozódó hangsúllyal jelentkezik majd a munkának az önmegvalósítás terepeként való értelmezése. Az 1970-es évekig e társadalmak a bérmunka társadalmaként működtek: gyakorlatilag megvalósult a teljes foglalkoztatás, és a teljes társadalmi tagságot garantáló teljes munkaidős bérmunkaviszony általánosnak volt tekinthető.

A nők és a munka viszonyának történeti bemutatásával külön fejezet foglalkozik, melyben figyelemmel kísérhetjük a nőknek a munka világából való – a sajátosan női tevékenységformáknak munkaként elismert tevékenységek közül – kizárása nyomán jelentkező kiszorulását, majd részben a szocialista Magyarország történe-

ti anyagán bemutatott, nem elhanyagolható részben a teljes társadalmi részvétel igényétől hajtott betagozódásukat a tagságot a pénzkereső állás vállalásához kötő szférába.

A történeti elemzések után a következő lépés egy olyan munkafogalom bevezetése, amely a későbbiekben a változó viszonyok elemzésénél támpontul szolgálhat. Ez Hannah Arendt és Jürgen Habermas a munka fogalmát sajátos modernizációs kontextusba helyező cselekvéseméleti gondolatai nyomán történik. A szerző a később még megidézett társadalomkritikai szempontot lehetővé tevő, az emberi tevékenységek közti hármasság arendti felosztás – a *munka* (labor, Arbeit), a *készítés* (work, Herstellen) és a *cselekvés* (action, Handeln) – és – az eredetileg a munka és interakció megkülönböztetéséből eredő – habermasi célracionalitás-kommunikatív racionalitás szembeállítás, valamint a Marxtól eredő munkafogalom egyes aspektusainak bemutatása után kialakított munkadefiníciója így hangzik:

(...) a munka egy a tevékenységhez képest külsődleges cél érdekében célracionálisan szervezett és annak alárendelt tevékenység, amely a társadalom értelmességének és emberi szükségletek kielégítésére irányul (93. old. – kiemelés az eredetiben).

A fogalmi munkálatok után kezdődik meg az elmúlt évtizedek jelzett tendenciáinak és a hozzájuk kapcsolódó elméleteknek az ismertetése. A „munkatársadalom vége?”-vita kulcskérdése az, hogy tekinthetjük-e a munkát továbbra is azon alapvető elvek egyikének, mely(ek) Claus Offét idézve, „*rányomják bélyegüket a társadalom struktúrájára, programozzák integrációját illetve konfliktusait, irányítják objektív fejlődését, és uralják az önmagáról és saját jövőjéről kialakított képét*” (96–97. old.), vagy a munkatársadalom fogalmisága már nem biztosítja a megfelelő keretet a megváltozott társadalmi körülmények tematizálásához. Döntően három tényező felelős a munka viszonylatában bekövetkezett változásokért: a munkanélküliség állandósuló jelenléte, az olyan atipikus munkaformák, mint a részmunkaidős munkavégzés, a távmunka, a bedolgozás vagy a határozott munkaidejű szerződés egyre nagyobb aránya, vagy az –elsősorban a posztmaterális értékek előtérbe kerüléseként tárgyalt – értékváltozások; a szerző ezeket külön-külön részletesen ismerteti.

A változásokat követő – vagy olykor elébük menő – elméleti reflexió két csoportba sorolható. A fizetett munka „marginalizálódásáról” szóló elméletek szerint a munka mint tevékenységterület jelentősége a társadalom és az egyén szempontjából is csökken. Eszerint az identitás és a státusz kialakításában, vagy akár a megélhetés biztosításában a munkának alternatívái jelentkeznek, más, társadalmi és egyéni szempontból hasznos és értelmes, de pillanatnyilag anyagilag nem honorált tevékenységformák alakjában. A munka „szubjektivizálódásáról” szóló elképzelések ezzel szemben azt emelik ki, hogy a munka egyre inkább az életvezetés központi terévé válik, és ezáltal jelentősége – legalábbis az egyén számára – növekszik.

A szerző a marginalizálódásról szóló elméletek ellen érvel: konstatálja, hogy a

sokak által régóta várt átmenet a szabadidő társadalmába egyelőre várat magára. Rámutat, hogy a társadalom legfontosabb törésvonalai nem csekély mértékben még mindig a munka világához kötődnek – jól látszik ez a munkanélküliség példáján. Nem nagyon mutatkoznak annak jelei, hogy a fizetett munka mellett más tevékenységformák is széleskörű elismertségre tennének szert a megélhetés biztosításában, a státusz és az identitás kialakításában. Mindazonáltal részletes taglalásra kerülnek az olyan alternatív elképzelések, mint a feltétel nélküli alapjövedelem bevezetését szorgalmazó kezdeményezés vagy Ulrich Beck és André Gorz reformtörekvései.

Török Emőke inkább a szubjektivizálódáselméletek pártján áll.

A munka szubjektivizálódásának folyamata magyarázatot kínál arra, miért nem kielégítőek a „szabadidő társadalmáról” szóló megközelítések. A posztmaterális értékek irányába történt súlyponteltolódással nem a munkáról került át a hangsúly a szabadidős tevékenységekre, hanem *a teljes életvezetés alapvető orientációja változott meg*, méghozzá lényegében a Gerhard Schulze által „élménytársadalomként” leírt módon: ha ugyanis az emberek „befelé” fordulnak, ha a tevékenységek mércéje az lesz, hogy az ember „szép, érdekes, és személyesen érdemesnek tartott életet kíván önmaga számára kialakítani”, akkor logikus, hogy ezeket a kritériumokat nem csak a szabadidős tevékenységeiben tekinti meghatározónak (136.old. – kiemelés az eredetiben).

A munka szubjektivizálódása kétirányú folyamat: a munkavállaló részéről felerősödik az az elvárás, hogy munkája „értelmes”, és személyes kibontakozására alkalmas biztosító legyen, melyet a munkaadói oldalról egy ennek megfelelő, a munkavállaló részéről a munka iránt teljes odaadást tanúsító attitűd elvárása viszonz. Mindez a „munka” és az „élet” közti határ elmosódásával jár. További tényezőket figyelembe véve – például az oktatás és a munka, vagy a munkavállalói és a vállalkozói viszony közti határok hasonló meggyengülése – egyre inkább úgy látszik, hogy felbomlik az a munka világát strukturáló keretrendszer, mely a bérmunka társadalmaira volt jellemző. A munkával kapcsolatos viszonyok átrendeződése jól illeszkedik a határok bizonytalanná válásának általános értelmezési modelljébe, mely másutt a rétegződés, a nemi szerepek és identitások, életkori csoportok és generációk, szervezetek és környezetük, vagy a foglalkozások szerinti munkamegosztás témáinak kutatásánál is hasznosnak bizonyult, és amely talán közös nevezőül szolgálhat a posztindusztriális társadalmakban folyó változások megragadásánál. A munka „határtalanná válása”, benyomulása a magánélet ezt megelőzően különálló szférájába, valamint a statisztikai adatok és a szerző által készített interjúk, melyek a munkához való instrumentális viszonyulás mellett a „tartalmi viszonyulás” (vagyis a munka értelmes és egyéni kibontakozást segítő volta iránti igény) kétségtelenül erős jelenlétét erősítik meg, ugyancsak a marginalizálódás elképzelésével szembeni álláspontot támasztják alá.

Egy a szubjektivizálódásnak a női munkaértelmezésekre gyakorolt hatását vizsgáló fejezet után érkezünk a könyvet lezáró konklúziókhöz: komoly érvek szólnak amellet, hogy a modern posztindusztriális társadalmak már nem ragadhatók meg a korábbi ipari társadalmakhoz hasonlóan a bér munka társadalmaként, de mivel a munka jelentőségének csökkenéséről szóló tézis mindeddig kevésbé látszott beigazolódni, továbbra is indokolt „munkatársadalomról” beszélni. Ezt támasztják alá, hogy

az emberi tevékenységek minden korábbinál szélesebb körét értelmezik munkaként,
 hogy a

„fontos”, „hasznos”, „értelmes”, „emberhez méltó” tevékenységek (...) egyre kizárólagosabban munkaként értelmeződnek,

és legfőképpen, hogy

atársadalmi elismerés szimbolikus formái változatlanul szinte teljes kizárólagossággal kötődnek a fizetett munkához (176–177. old. – kiemelés az eredetiben).

A változások ugyanakkor vannak annyira mélyre hatóak, hogy további tudományos fogalmi munkálatok elvégzését indokolják, egyrészt mert

(..) az ipari társadalomhoz képest maga a munkatevékenység is nagyon megváltozott. A szubjektivizálódott és határtalan munka nem írható le tökéletesen sem a célracionálitást és a normáktól való függetlenséget hangsúlyozó habermasi, sem a reprodukivitást hangsúlyozó arendti megközelítéssel, sem a közkezen forgó munkadefiníciók bármelyikével. Másrészt, az interaktivitáson alapuló, szabad, spontán, öncélú, normákat megalapozó „cselekvés” (mindkettőjük értelmében) – részben éppen a munka szubjektivizálódása miatt – még inkább háttérbe szorul, szinte eltűnik, és a korábban ilyenként értelmezett cselekvések egy része a munka (megváltozott) logikája szerint kezd működni. Ennek az új munkafogalomnak a kidolgozása azonban minden bizonnyal még nagyon sok kutatást és elméleti vitát igényel (179–180. old.).

Az összegzés borulató:

A mai folyamatok, úgy tűnik, inkább Hannah Arendtnek az ötvenes években megfogalmazott vízióját látszanak megerősíteni. Nincsenek alternatívák: ahogy a munka „kifogy”, jön egy végletekig vitt munkatársadalom, amely alól eltűnik ugyan a materiális alap, a ’bérmunka társadalma’, de közben nem egy másik berendezkedés formálódik (ahogyan a „munka társadalmának vége” koncepció feltételezte), hanem a szubjektivizált és határtalanná váló, minden tevékenységet magába szippantó, de egyre inkább privilégiummá váló munka társadalma. Ez

azért is problematikus, mert a bér munka társadalmának emancipatorikus teljesítménye nem csak abban rejlett, hogy mindenki dolgozik, és munkájával (bármi legyen is az) megalapozza biztonságos megélhetését, jogait és identitását, hanem mindenekelőtt abban a várakozásban is, hogy ha mindenki dolgozik, akkor ezzel mindenki előtt megnyílnak a korábban csak a privilegizált rétegeknek fenntartott tevékenységterületek is. Vagyis a szabad cselekvés, Ralph Dahrendorf szavával, „megszűnik életluxusnak lenni”, ehelyett „tényleges eséllyé válik mindenki számára”. (...) A munkának ez az új társadalmi kiszélesedő lehetőségek, a pluralizálódó élet- és munkaformák, a bizonytalanság, az individualizálódó kockázatok, a csökkenő védelmek, az egyéni erőfeszítések világa. A széles középosztály kipárnázott, biztonságos világa helyett a győztesek és vesztesek, a növekvő társadalmi távolságok kemény világa. Hogy milyen lesz benne élni, az jórészt azon is múlik, hogy sikerül-e a flexibilis és határtalanná váló munkához megtalálni a védelem és a biztonság hasonlóan rugalmas eszközeit. Az pedig, hogy mennyire fogjuk tudni elméletileg sikeresen megragadni ezt az átalakulást, azon is múlik, mennyire sikerül egy korszerűbben kidolgozott szociológiai fogalom segítségével elemezni azt a szubjektívizálódott és határait vesztett emberi tevékenységet, amit munkának nevezünk (187–188. old.).

*

A szerző érvelését követve könnyen belátható, hogy kitüntetett jelentősége, és az egész társadalmi szférát átszövő jelenléte következtében a munka tematikája a szociológiai kutatás által sohasem kimeríthető. Ennek megfelelően a könyv sem taglalhat minden figyelemre méltó tényezőt – már csak terjedelmi megfontolásból vagy a remek érzékkel kialakított koncepció által megvont keretektől következőleg sem. Mégis érdemes kiemelni pár szempontot.

Hogy a tárgyterülettel kapcsolatos releváns szociológiai-társadalomelméleti szakirodalom termelése egyes nyugat-európai országokban sűrűsödik, arról legkevésbé éppen Török Emőke tehet. Teljes joggal támaszkodik a fejlett nyugati társadalmakból származó, elképzeléseiket fejlett nyugati társadalmakra vonatkoztatva felvázoló kutatók írásaira, ám némileg mégis hiányérzetet kelt az a tény, hogy hiányzik a döntően nyugatnémet szerzők által megfogalmazott elméletek hatókörének lehetséges hatáira vonatkozó reflexió. Ezek egyes specifikus jegyei még akkor is jogossá teszik az erre vonatkozó kérdést, ha hajlunk a modern társadalmak fejlődési tendenciáinak általánosítására. Visszaköszön ez például a feltétel nélküli alapjövedelemmel és a hasonló kezdeményezésekkel foglalkozó részben. Míg egyes fejezetekben a magyar viszonyokra is külön figyelem irányul, ebben a fejezetben, bár többek közt rámutat az Ulrich Beck és André Gorz által megálmodott variánsok utópikus voltára, nem szakad el e reformelképzelések specifikus nyugat-európai dimenziójától: a munkavégzéshez nem kötött alapjövedelem kérdését jellemzően a

demokrácia és az egyenlőség eszméinek való mind teljesebb megfelelés és az emberi-állampolgári kibontakozás elősegítésének igénye által hajtva felvető nyugat-európai szerzők gondolatait mérlegelve nem ragadja meg az alkalmat az általuk csekély súllyal kezelt politikai és a – specifikusan magyar konnotációban értelmezett – szociális vonatkozások megvilágítására. Pedig kevés olyan állam van, ahol akár csak időlegesen megengedhető lenne a szociális tényező háttérbe sorolásának luxusa, olyan pedig egyáltalán nincs, ahol a kérdés politikai beágyazottsága elhanyagolható lenne.

Talán az áttekintő jellegű koncepciónak megfelelő kiegyensúlyozott szövegbesztás okolható azért, hogy a könyvben az indokoltnál kevesebb figyelem irányul Marx gondolataira; pedig éppen Marxnál jelenik meg különösen élesen a munka teljes társadalmiságot átfogó jelentősége. Nem kerül kellő explikálásra a munka és a hatalom viszonya, amihez Marx megfelelő kiindulópont lett volna. Marx nyomán ugyancsak lehetőség lett volna a munka tudásszociológiai vonatkozásainak taglalására. Bár a könyv koncepciójában implicite már benne rejlik, a munkafogalom – és a kapcsolódó elmélettörténeti referencia–ilyetén beszűkítése nincs kellően hangsúlyozva, és így az olvasóban megmarad a hiányérzet: egy részben Marxra, és Arendtre különösképpen támaszkodó szövegben nem kerül elő egy tudásszociológiai dimenzióban értelmezett praxisfogalom, és a munka végig pusztán javak, de nem a tudat termeléseként jelenik meg. Csupán egyetlen bekezdésben (47–48. old.) kerül elő Marx (és Lukács) neve ebben az összefüggésben. Pedig a fogalomtörténeti kiindulópont különösen kedvezne a tudásszociológiai szempont erősebb érvényesítésének. Mindezek persze nem rosszul lezárt, hanem nyitva hagyott kérdések; kevésbé zavaró hiányosságokról, mint inkább további kutatási lehetőségekről van szó.

Az imént említett hiányosságok azonban nem fedhetik el a szerző kétségtelen érdemeit. A munka jelentéstörténetét vagy a közelmúltbeli és kortárs elméleti reflexiókat bemutató, vagy a nő és a munka kapcsolatát történeti metszetben taglaló fejezetek olyan, akár önállóan is olvasható értékes elemzések, amelyek mindenképpen figyelmet érdemelnek. A könyv egyébiránt szerves egészet alkot, melyben a széles történeti/elméleti/elmélettörténeti látószög összekapcsolja a szűkebb kérdésekre fókuszáló fejezeteket. A munkatársadalom transzformációjáról – de nem felbomlásáról – szóló diagnózisát Török Emőke meggyőzően, széles ismeretanyagra, gondos érvelésre és helyenként empirikus eredményekre támaszkodva fogalmazza meg. Érvelésmódja külön kiemelendő: bár fokrólfokra tudatosan haladva építi fel érvelését végső álláspontja mellett, nem jellemzi szembetűnő részrehajlás. Állásfoglalásait a szembenálló vélemények ismertetése és ütköztetése előzi meg. A kritikai mérlegelés az empirikus eredmények, valamint az álláspontjának kialakításában különösen fontos forrásként megidézett szerzők elképzeléseinek értékelésére is kiterjed.

A könyv sajátos, tudományos munkákra kevésbé jellemző erénye a nem csak a tudományosság által támasztott követelményeket, hanem a szélesebb olvasóréteg igényeit is szem előtt tartó igényes nyelvi megformáltság; az érthetőség nem kerül ellentétbe a pontos fogalmi distinkciók igényével, melyet a fogalomtörténeti szemlé-

let különös módon megkövetel. A szöveg jól tagolt, könnyen olvasható, egyes fejezetei egyenesen olvasmányosnak mondhatók. Ez is kedvez annak, amit Török Emőke munkájával megszolgált: hogy könyvét ne csak a szűkebb szakterület kutatói vagy a tágabb társadalomtudományos közönség forgassa haszonnal.

Irodalom

- Csoba J. (2010): *A tisztos munka. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája? : kísérletek a munka társadalmának fenntartására s a jóléti állam alapvető feltételeként definiált teljes foglalkoztatás biztosítására.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Kuczi T. (2011): *Munkásprés: a munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig.* Budapest: L'Harmattan Kiadó – Jelenkutató Alapítvány.